

*Jacek Konik**

Srebrna zawieszka dedykacyjna odkryta w Ogrodzie Krasińskich w Warszawie w 2021 r. — próba interpretacji znaleziska

Silver dedicatory pendant discovered in the Krasiński Garden
in Warsaw in 2021 — an interpretation attempt

Abstrakt: Artykuł dotyczy srebrnej zawieszki dedykacyjnej znalezionej w Ogrodzie Krasińskich w 2021 r. Według wyrytej na niej hebrajskiej inskrypcji jest ona poświęcona Nachumowi Morgenszternowi zmarłemu w 1880 r. To pierwszy taki przedmiot znaleziony podczas wykopalisk w Warszawie. Na podstawie analizy porównawczej ustalono, że tego typu zawieszki umieszczano najczęściej u dołu tarczy na Torę. Pełniły one zazwyczaj funkcję informacyjną (zawierały dane o fundatorach przedmiotu), kommemoratywną (upamiętnienie mogło dotyczyć zarówno zmarłych, jak i żywych) lub błagalną (wrażały prośby o błogosławieństwo ogólne lub w konkretnych intencjach, np. o uzdrowienie). Analogiczne eksponaty można znaleźć w wielu muzeach świata, w tekście omówiono bliżej trzy przykłady z Muzeum Żydowskiego w Pradze.

Słowa kluczowe: getto warszawskie, archeologia Holokaustu, zawieszka dedykacyjna, tabliczka dedykacyjna, tarcza na Torę, hebrajska inskrypcja dedykacyjna, Nachum Morgensztern

Abstract: The article concerns a silver dedicatory pendant found during excavations in the Krasiński Garden in 2021. According to the Hebrew inscription engraved on the pendant, it was dedicated to Nachum Morgensztern who died in 1880. This is the first such finding discovered during excavation works in Warsaw. Pendants of this type were usually placed at the bottom of the Torah shield. They had an informative (containing details of the object's founders), commemorative (commemoration could involve both the dead and the living), or a supplicatory function (expressing requests for a general blessing or for a specific grace, such as being healed). Analogous artefacts can be found in many museums around the world; in the text, three examples from the Jewish Museum in Prague are discussed in more detail.

Key words: Warsaw Ghetto, archaeology of Holocaust, dedicatory pendant, dedicatory plaque, Torah shield, Hebrew dedicatory inscription, Nachum Morgensztern

* dr Jacek Konik, Warszawa, Instytut Badań w dyscyplinie Historia — AFiB Vistula, filia Akademii im. A. Gieysztorą w Pułtusk; j.konik@vistula.edu.pl; <https://orcid.org/0000-0001-5622-3551>

W dniach 16–22 października 2021 r. w północnej części Ogrodu Krasinśkich w Warszawie przeprowadzono sondażowe badania wykopaliskowe zorganizowane przez Muzeum Getta Warszawskiego we współpracy z Akademią im. Aleksandra Gieysztorza w Pułtusku — AFiB Vistula¹. Ich celem była weryfikacja danych uzyskanych latem 2021 r. dzięki realizacji programu polsko-amerykańskich nieinwazyjnych badań archeologicznych, podjętych przez Muzeum Getta Warszawskiego we współpracy z Christopher Newport University (Newport News, Virginia, USA). Kierownikiem zespołu badawczego był prof. Richard A. Freund², a koordynatorem ze strony polskiej i kierownikiem wykopalisk — dr Jacek Konik, adiunkt w Instytucie Badań w dyscyplinie Historia Akademii im. A. Gieysztorza — AFiB Vistula, a ówczesnie również pracownik działu naukowo-badawczego Muzeum Getta Warszawskiego.

Prospekcję przewidzianą harmonogramem projektu prowadzono w kilku wybranych miejscach związanych z historią warszawskich Żydów w czasie II wojny światowej. Większość z nich znajduje się na terenie dawnego getta warszawskiego. Po przeanalizowaniu uzyskanych wyników za szczególnie perspektywiczną do podjęcia eksploracji uznano lokalizację w Ogrodzie Krasinśkich. Obszar ten stanowił część getta do końca jego istnienia, toczyły się tam intensywne walki, a w okolicy było wiele bunkrów i kryjówek powstańczych, z których część nie została jeszcze odkryta.

Pierwotne założenie Ogrodu Krasinśkich było mniejsze niż jest teraz, gdyż obejmowało tylko centralną część dzisiejszego ogrodu³. Natomiast współczesne jego części północna i południowa w latach czterdziestych ubiegłego wieku były jeszcze zabudowane, a do kompleksu ogrodowego włączono je w trakcie odbudowy Warszawy po II wojnie światowej⁴. Obecna północna część Ogrodu Krasinśkich to obszar dawnego zbiegu ulic Wałowej i Świętojerskiej. Oś tej ostatniej była przed wojną i w czasie okupacji przesunięta na południe w stosunku do dzisiejszego biegu i znajdowała się w rejonie współczesnego północno-zachodniego wejścia do ogrodu od strony ul. Andersa. Od zachodu Świętojerska stykała się z dawną ul. Nalewki, a od wschodu dochodziła (podobnie jak dziś) do ul. Bonifraterskiej. Budynek wzniesione na tym obszarze miały adresy przypisane do trzech ulic: Nalewek, Wałowej oraz Świętojerskiej⁵.

W czasie II wojny światowej sektor ten został włączony w obręb getta. Mur oddzielający „dzielnice zamkniętą” od tzw. aryjskiej części Warszawy wybudowano wzdłuż całej ul. Świętojerskiej. Na omawianym obszarze, pod adresami Świętojerska 32 i 34, w okresie istnienia getta mieścił się tzw. szop szczotkarzy. Był to rozbudowany kompleks warsztatowy, który zajmował się produkcją na potrzeby Wehrmachtu. Ulokowano go w dwóch wielkich kamienicach, których południowe pierzeje sięgały współczesnego obszaru Ogrodu Krasinśkich. Pracowało tam, co oczywiste, bardzo wiele osób i szop szczotkarzy szybko stał się jednym z najbar-

¹ Akademia Finansów i Biznesu Vistula, Warszawa.

² Profesor Richard A. Freund to jeden z prekursorów wykorzystania metod archeologicznych w badaniach nad Holokaustem. Wraz ze swoim zespołem prowadził projekty badawcze zarówno w Polsce, jak i m.in. na Litwie oraz Białorusi. Wyspecjalizował się w badaniach nieinwazyjnych, pozostawiając w rękach lokalnych archeologów kwestie prowadzenia badań wykopaliskowych na podstawie uzyskanych przez jego zespół wyników. Swoje spostrzeżenia i doświadczenia opisał w książce, por. Freund R.A. 2019.

³ Przewodnik. 1893, s. 150–151.

⁴ Fortuna-Antoszkiewicz B. i in. 2012, s. 151–152.

⁵ Engelking B., Leociak J. 2013, mapa 9.

dziej aktywnych centrów konspiracyjnych na terenie getta warszawskiego, a w trakcie powstania w 1943 r. — jednym z najważniejszych punktów oporu⁶.

W północnej części Ogrodu Krasińskich nigdy nie prowadzono regularnych wykopalisk, poza badaniami z lat 2013–2014 realizowanymi na ograniczonym obszarze przez Muzeum Warszawy⁷. Przed podjęciem badań nieinwazyjnych w 2021 r. przyjęto zatem, że od czasu zniwelowania powierzchni w okresie powojennej odbudowy miasta nie było tam poważniejszych ingerencji. Biorąc pod uwagę historię tej części parku, spodziewano się, że poza relikwami infrastruktury mieszkalno-przemysłowej (m.in. pozostałościami kanalizacji, elementami pieców czy maszyn warsztatowych) pod ziemią mogą znajdować się także ukryte depozyty (np. broń, przedmioty uznane za cenne przez mieszkańców getta, dokumenty zabezpieczone w metalowych pojemnikach)⁸. Na podstawie zachowanych relacji⁹ na temat sposobów przygotowywania skrytek i kompletowania ich zawartości przez mieszkańców getta założono, że istnieje prawdopodobieństwo natrafienia na duże depozyty złożone z większej liczby artefaktów. Takie schowki powinny być widoczne w odczytach jako wyraźne anomalie dające silny sygnał. Detekcja elektrooporowa wykazała trzy tego rodzaju miejsca. Jedno z nich, o najsilniejszym odczycie, zespół badawczy zarekomendował do sprawdzenia eksploracyjnego. Ze względu na szczególny, zabytkowy charakter Ogrodu Krasińskich uznano, że w grę mogą wchodzić tylko wykopaliska o charakterze sondażowym, których podstawowym celem ma być ustalenie, jakiego rodzaju obiekt jest źródłem zakłóceń ujawnionych w wyniku prospekcji elektrooporowej.

Anomalia, której charakter postanowiono zbadać, znajdowała się na odcinku pomiędzy 55 a 60 metrem wg pomiaru przeprowadzonego od północno-zachodniego narożnika Ogrodu. Był to fragment zachodniej części przedwojennej południowej pierzei ul. Wałowej. Stała tam duża kamienica, która sięgała do sąsiednich Nalewek. Od strony ul. Wałowej oznaczono ją numerem 3, a od strony Nalewek — numerem 14¹⁰. Stwierdzone zaburzenie miało wyraźne centrum, z którego sygnały obecności metalu rozchodziły się w różnych kierunkach. Po przeanalizowaniu ich rozmieszczenia i częstotliwości zdecydowano się wyznaczyć wykop o wymiarach 8 × 3 m na osi północ–południe, obejmujący zarówno samo centrum anomalii, jak i obszar wokół niego, w tym ten, z którego pochodziły inne wyraźne wskazania (ryc. 1).

W trakcie badań wykopaliskowych odkryto bogaty zespół metalowych elementów infrastruktury mieszkalnej, które najprawdopodobniej odpowiadały za silny sygnał w detektorze metalu w czasie badań nieinwazyjnych. Oprócz tego odnaleziono wiele elementów wystroju kamienicy oraz różnego rodzaju przedmioty codziennego użytku, poczynając od fragmentów ceramiki stołowej, szklanych naczyń, po sztucce, ozdoby i fragmenty biżuterii¹¹. Najbardziej interesującym znaleziskiem okazała się jednak niewielka zawieszka w kształcie tarczy z in-

⁶ Beres W., Burnetko K. 2013, s. 297–299; Brzezinski M. 2013, s. 309–312.

⁷ Podstawowym celem tych badań była próba odnalezienia archiwum żydowskiej lewicowej partii Bund, które miało zostać ukryte przez Marka Edelmana w piwnicach kamienicy przy ul. Świętojerskiej 40 (wg przedwojennej numeracji budynków); zob. Polak Z. 2014.

⁸ Słynne archiwum getta warszawskiego, tzw. Archiwum Ringelbluma, którego dwie (z trzech) części po wojnie udało się wydobyć spod gruzów, zostało ukryte przez jego twórców, grupę historyków znaną jako Oneg Szabat (Radość Soboty), w metalowych pojemnikach, zob. Graber D. 2015; Bańkowska A., Haska A. 2016. Zespół badawczy przyjął założenie, że jeżeli jakkolwiek inna grupa lub organizacja z getta, poza Oneg Szabat, ukryła swoje archiwalia, to najpewniej skorzystała z takiego samego sposobu.

⁹ Największy powszechnie dostępny zbiór relacji z terenów getta warszawskiego i innych gett okupowanej Europy znajduje się w zasobach „Shoah Foundation” na Uniwersytecie Południowej Karoliny w USA — <https://sfi.usc.edu/>

¹⁰ Spis. 1930, s. 60, 104.

¹¹ Konik J. 2021; Konik J. 2023, s. 13–15.

Ryc. 1. Prace wykopaliskowe w Ogrodzie Krasieńskich, październik 2021 r. (fot. B. Jankowiak-Konik)

Fig. 1. Archaeological excavation in the Krasieński Garden, October 2021 (photo by B. Jankowiak-Konik)

skrypcją w języku hebrajskim (ryc. 2)¹². Jest to pierwsze takie, archeologicznie udokumentowane, znalezisko nie tylko z terenu getta, ale i całej Warszawy.

Wykonana ze srebra zawieszka o wymiarach $3,5 \times 2,5$ cm ma kształt tarczy herbowej zbliżonej w swej formie do tzw. typu francuskiego¹³. W górnej części zaopatrzona jest w dwa uszka, w których umocowany był łańcuszek. Na prawym zachowało się jego jedno ogniwo. W narożnikach tarczki umieszczono cztery dekoracyjne, złote lub pozłacane imitacje łebków śrub (ryc. 3, 4). W centralnej części zachowała się zaś ryta inskrypcja w języku hebrajskim o następującej treści (z zachowaniem układu wersetów):

¹² Konik J. 2023, s. 160–161.

¹³ Szymański J. 2001, s. 655.

Ryc. 2. Srebrna zawieszka dedykacyjna znaleziona w Ogrodzie Krasińskich (przód), stan po wstępnym oczyszczeniu mechanicznym (fot. B. Jankowiak-Konik i J. Konik)

Fig. 2. Silver dedicatory pendant found in the Krasiński Garden (obverse), condition after the initial mechanical cleaning (photo by B. Jankowiak-Konik and J. Konik)

Ryc. 3. Srebrna zawieszka dedykacyjna znaleziona w Ogrodzie Krasińskich (przód), stan po konserwacji (fot. B. Jankowiak-Konik i J. Konik)

Fig. 3. Silver dedicatory pendant found in the Krasiński Garden (obverse), condition after the conservation (photo by B. Jankowiak-Konik and J. Konik)

Ryc. 4. Srebrna zawieszka dedykacyjna znaleziona w Ogrodzie Krasińskich (tył), stan po konserwacji (fot. B. Jankowiak-Konik i J. Konik)

Fig. 4. Silver dedicatory pendant found in the Krasiński Garden (reverse), condition after the conservation (photo by B. Jankowiak-Konik and J. Konik)

Ku pamięci wiecznej

Tutaj wryto

W dzień odejścia¹⁴ mojego ojca i nauczyciela,

pana¹⁵ Nachuma syna Eliezera

Morgenszterna pamięć jego niech będzie błogosławiona

Odszedł

Trzeciego dnia¹⁶ Tece¹⁷ dziesiątego dnia elul¹⁸

Roku 640 według krótkiej rachuby¹⁹

Niechaj jego dusza będzie zawiązana w węzeł życia²⁰.

לזכר עולם

פה חרות

יום פטירת אבי מורי

ר' נחום ב"ר אליעזר

מארגנשטערין ז"ל

נפטר

ביום ג' תצא י'וד אלול

ת"ר"מ"לפ"ק

ת'נ'צ'ב'

Zawieszka została zidentyfikowana przeze mnie jako element tarczy na Torę²¹ lub innego wyrobu żydowskiego rzemiosła artystycznego, który był powiązany z kultem, takiego jak np. jad lub rimonim²². Najbardziej prawdopodobna jest jednak ta pierwsza opcja. Zawieszki

¹⁴ Chodzi o rocznicę śmierci (jorcajt).

¹⁵ Przed imieniem wstawiono literę ך (resz). Jest to abrewiacja od pochodzącego z języka jidysz grzecznościowego zwrotu „reb”, który został tu przetłumaczony jako „pan”.

¹⁶ Zwrot ten jest tłumaczony też jako „we wtorek”.

¹⁷ „Tece” to oznaczenie konkretnego tygodnia w roku. Samo słowo to skrócona forma hebrajskiego zwrotu „ki tece”, który należy tłumaczyć jako „gdy wyruszysz”. Jest to zarazem tytuł jednej z parsz do Tory. Parsza lub *parasha* to określenie fragmentu Pięcioksięgu przeznaczanego do czytania w ciągu danego tygodnia roku, w trakcie liturgii synagoidalnej w szabat, poniedziałek i czwartek. Parsz opracowano tyle, ile jest tygodni w ciągu roku według kalendarza żydowskiego. O ile suma tygodni kalendarzowych może być zmienna, o tyle liczba parsz jest stała i wynosi 54. Parsza *Ki tece* to fragment Księgi Powtórzonego Prawa (Pwt 21,10–25,19) i sygnowana jest numerem 49 w rocznym cyklu czytań, co w kontekście tłumaczonej inskrypcji oznacza 49 tydzień roku.

¹⁸ Elul to ostatni miesiąc roku w używanym na co dzień tradycyjnym kalendarzu żydowskim. Rozpoczyna się około połowy sierpnia, a kończy około połowy września.

¹⁹ To sposób zapisu daty rocznej, w którym pomija się pierwszą cyfrę oznaczającą w tradycyjnej żydowskiej rachubie czasu „tysięczne” lata od stworzenia świata. Zatem „rok 640 według krótkiej rachuby czasu” to rok 5640 „od stworzenia świata”. 10 dzień miesiąca elul 5640 r. to w kalendarzu gregoriańskim 17 sierpnia 1880 r.

²⁰ Ten zwrot pochodzi z 1 Księgi Samuela (1 Sm 25,29) i tłumaczony jest często następująco: „Niech jego dusza będzie zawiązana w węzełku/sakiewce życia”. Bez względu na przyjętą wersję intencją jest życzenie osobie zmarłej życia wiecznego. Jeśli nie zaznaczono inaczej, tłumaczenie inskrypcji z języka hebrajskiego pochodzi od autora.

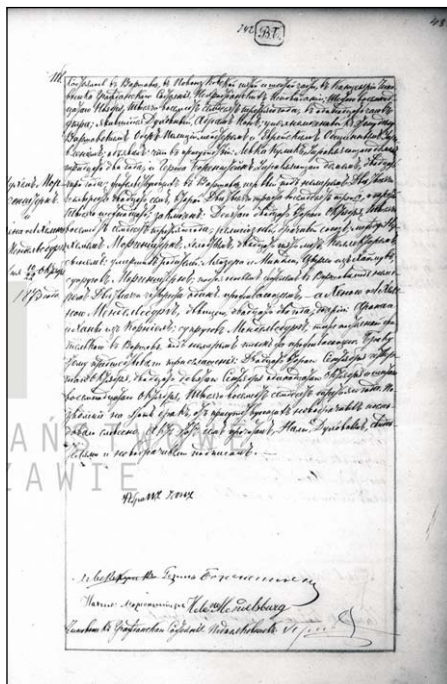
²¹ Tora, תורה (prawo, pouczenie, doktryna) — to pierwszych pięć ksiąg biblijnych (Księga Rodzaju, Księga Wyjścia, Księga Kapłańska, Księga Liczb, Księga Powtórzonego Prawa), w tradycji judaizmu uważanych za najważniejsze spośród tekstów objawionych. Tora stanowi centrum żydowskiego życia, wszelkie poczynania religijnego Żyda powinny być uwarunkowane jej nakazami. Spisana na pergaminie w formie zwoju jest uroczyscie przechowywana w synagodze (w specjalnej tzw. szafie na Torę — aron ha-kodesz), a jej publiczne odczytywanie w trakcie nabożeństwa stanowi kluczowy moment liturgii synagoidalnej. Tarcza na Torę תא, טא (plakietka, tarcza) — to jeden z elementów ozdobnych nakładanych na okryte „sukienką” (meil) zwoje Tory. Bogato zdobiona tarcza, często srebrna lub pozłacana, ma jednak również funkcję praktyczną. Zgodnie ze wskazaniami Talmudu Torę należy przygotować do czytania odpowiednio wcześniej, ponieważ przewijanie zwojów w synagodze niepotrzebnie zajmuje czas, który powinno się przeznaczyć na studiowanie świętych tekstów. Pojawiły się zatem specjalne plakietki z nazwami święt służące do oznaczania zwojów przeznaczonych do czytania na dany dzień. Z czasem plakietki te przybierały coraz bardziej dekoracyjne formy. Wreszcie zaczęto je deponować w skrzynekczce znajdującej się w dolnej części tarczy na Torę. W innym wariantcie nazwa święta mogła być wygrawerowana na samej tarczy; istnieją również tarcze bez tego rodzaju odniesień.

²² Jad, יד (ręka) to wskaźnik służący do czytania Tory w kształcie ręki z wyprostowanym palcem wskazującym albo prostej wskazówki, wykonany ze srebra, drewna lub kości słoniowej, zwykle bardziej lub mniej ozdobny. Pozwala czytać Torę bez dotykania nieczystymi dłońmi świętej księgi. Rimonim, רימונים (granaty, owoce granatu) to ozdobne zwieńczenia drążków, na które nawinięty jest zwoj Tory. Symbolika rimonim nawiązuje do owocu granatu, który w tradycji żydowskiej jest symbolem prawości, wiedzy, nauki i mądrości. Granat ma mieć w sobie 613 nasion, co odpowiada 613 micwot, czyli przykazaniom Tory.

tego rodzaju, jak wskazują liczne analogie, mocowano łańcuszkami do uchwytów u dołu tarczy na Torę. Czasem była to pojedyncza tabliczka, czasem dwie lub trzy. Umieszczano na nich inskrypcje o charakterze fundacyjnym, dedykacyjnym lub błagalnym. Mogły upamiętniać fundatorów tarczy (czy innego przedmiotu) — często były to małżeństwa. Czasem zawierały informacje, że fundacja nastąpiła w związku z ważnym wydarzeniem w życiu rodzinnym: ślubem córki czy bar micwą syna. Treść inskrypcji mogła też stanowić rodzaj hołdu dla bliskich fundatora, zarówno żywych, jak i zmarłych. Zdarzało się, że zamieszczał on tam imiona i nazwiska zmarłych rodziców czy teściów (wraz z obowiązkowym sformułowaniem „pamięć jego niech będzie błogosławiona” lub „niech ich pamięć będzie błogosławiona”) oraz osób żyjących — żony i dzieci, dla których z kolei pragnął długich lat życia (np. „niech żyje wiele dobrych dni”, „jej światło niechaj świeci”). Zawieszki mogły też zawierać prośby w konkretnych potrzebach: o uzdrowienie z choroby lub inne pożądane błogosławieństwa.

Jak wynika z inskrypcji, zawieszka znaleziona w Ogrodzie Krasińskich upamiętnia osobę zmarłą, a dodatkowo jej fundacja miała związek z konkretną datą — rocznicą śmierci (jorcajt). W tradycji żydowskiej jest to szczególnie dzień wspomnienia zmarłego, m.in. poprzez zapalenie specjalnej świecy lub lampki jorcajtowej, która pali się przez 24 godziny. Analizowana zawieszka miała zatem funkcję dedykacyjną i upamiętniającą.

Data podana w inskrypcji, przeliczona na kalendarz gregoriański, wskazuje, że Nachum Morgensztern zmarł we wtorek, 17 sierpnia 1880 r. Nie wiadomo, kiedy dokładnie (w którą rocznicę śmierci) została wykonana zawieszka ani kto ufundował tarczę na Torę (lub inny przedmiot kultu, do którego mogła być przymocowana). Z zachowanych akt stanu cywilnego wiemy, że Nuchim (Nachum) Morgensztern, syn Lejzora (Eliezera) i Mindli Cirli, w 1873 r. poślubił Chenę (Helenę) z domu Menedelburg (Mendelsberg), córkę Arona i Chany²³ (ryc. 5). Małżonkowie mieli co najmniej dwie córki: Mindłę-Cirlę (ur. 1877) oraz Ruchlę (ur. 1879)²⁴. Być może to właśnie jedna z nich sfinansowała upamiętnienie ojca. Niewykluczone, że odnaleziona zawieszka nie zawiera pełnej inskrypcji, gdyż mogła ona być jednym z kilku elementów ich zestawu, a wówczas imię lub imiona fundatorów mogły być wymienione na kolejnej, podobnej tarczce, choć — jak wskazują omówione poniżej analogie, sygnatury te nie zawsze musiały stanowić część inskrypcji. Oprócz dokumentów udało się zlokalizować również inne

Ryc. 5. Akt małżeństwa Nachuma Morgenszterna i Cheny (Heleny) Menedelburg (Mendelsberg).
Źródło: AP Warszawa, ASCWM, sygn. 72/200/0/-/72

Fig. 5. Marriage record of Nachum Morgensztern and Chena (Helena) Mendelsburg (Mendelsberg).
Source: AP Warszawa, ASCWM, sygn. 72/200/0/-/72

²³ AP Warszawa, ASCWM, sygn. 72/200/0/-/72. Tłumaczenie wszystkich personaliów z zapisów sporządzonych w języku rosyjskim.

²⁴ AP Warszawa, ASCWM, sygn. 72/200/0/-/74.

Ryc. 6. Nagrobek Nachuma Morgenszterna na cmentarzu żydowskim przy ul. Okopowej w Warszawie (fot. J. Konik)

Fig. 6. Headstone of Nachum Morgenstern in the Jewish cemetery, Okopowa St., Warsaw (photo by J. Konik)

materialne ślady rodziny Morgenszternów. Na Cmentarzu Żydowskim przy ul. Okopowej w Warszawie do dziś zachowały się groby zarówno samego Nachuma (ryc. 6), jak też jego brata Mordechaja, ojca Eliezera i żony Cheny, która zmarła w 1917 r.

Bliskie analogie do znaleziska z Ogrodu Krasieńskich — tarcze na Torę z zawieszkami upamiętniającymi bliskich zmarłych — znajdujemy w zbiorach Muzeum Żydowskiego w Pradze. Jedną z nich stanowią trzy zawieszki umocowane do srebrnej, częściowo pozłacanej tarczy na Torę datowanej na 1828 r., wykonanej w Pradze. Zawieszki te mają dość surową formę tarcz herbowych w tzw. typie szwajcarskim i poza prostym ornamentem wzdłuż krawędzi pozbawione są dodatkowych dekoracji (ryc. 7). Inskrypcja, której poszczególne części umieszczono na sąsiadujących zawieszkach, brzmi następująco (ukośniki pokazują podział tekstu pomiędzy poszczególnymi zawieszkami): Oto dar na pamiątkę młodzieńca, czcigodnego pana Chaima, pamięć jego niech będzie błogosławiona / syna czcigodnego pana Jozla Pika, pamięć jego niech będzie błogosławiona, ze Sztechowic (Štěchovic) / dla zboru Izraela świętej gminy Czim (Čím)²⁵.

Trzy zawieszki towarzyszą także kolejnej, pochodzącej z tego samego muzeum, srebrnej tarczy na Torę, datowanej na 1801 r. i również wykonanej w Pradze. Tym razem zawieszki mają kształt owalnych medalionów, dekorowanych w górnej części girlandami i wstęgami (ryc. 8). Tekst tej inskrypcji — podobnie jak poprzednio rozpisanej na trzy zawieszki — jest następujący: To dar Judyty, córki naszego nauczyciela Lipmana Bendinera, pamięć sprawiedliwego niech będzie błogosławiona / dla upamiętnienia duszy [jej] zmarłego męża czcigodnego pana Iccha-

²⁵ Kuntoš J. 2012, s. 118.

Ryc. 7. Tarcza na Torę z zawieszkami dedykacyjnymi, 1828 r., Muzeum Żydowskie w Pradze. Źródło: Kuntoš J. 2012, s. 118

Fig. 7. Torah shield with dedicatory pendants, 1828, The Jewish Museum in Prague.

Source: Kuntoš J. 2012, s. 118

Ryc. 8. Tarcza na Torę z zawieszkami dedykacyjnymi, 1801 r., Muzeum Żydowskie w Pradze. Źródło: Kuntoš J. 2012, s. 105

Fig. 8. Torah shield with dedicatory pendants, 1801, The Jewish Museum in Prague.

Source: Kuntoš J. 2012, s. 105

ka, syna czcigodnego pana Kafmana Jeitelesa, pamięć jego niech będzie błogosławiona / W roku 561 z pominięciem tysięcy [1800/1801]²⁶.

Trzecim przykładem pochodzącym z praskiego muzeum jest srebrna tarcza na Torę z pojedynczą zawieszką, datowana na 1819 r. Podobnie jak dwie poprzednie została ona wykonana w Pradze. Tabliczka ta ma znaną nam już formę medalionu z girlandą i wstęgą. Umieszczona na niej krótka inskrypcja brzmi tym razem: Dla upamiętnienia prawej duszy naszego ojca, drogiego czcigodnego pana Wolfa Fürtha, pamięć jego niech będzie błogosławiona²⁷.

Podobne medaliony kommemoratywne — przymocowane do tarczy na Torę lub od niej oddzielone w wyniku zawirowań dziejowych²⁸ — znajdują się w wielu innych muzeach: za-

²⁶ Kuntoš J. 2012, s. 105.

²⁷ Kuntoš J. 2012, s. 116.

²⁸ Warto w tym miejscu dodać, że istnieją też innego typu plakietki dedykacyjne, np. przeznaczone do zawieszania na parochecie (zasłonie na aron ha-kodesz) — te jednak były większe i mocowane do tkaniny. Nazywano je zwyczajowo Szadajot, שדיאות lub Takszitim, תכשיטים, ponieważ teksty dedykacyjne, które na nich umieszczano, zaczynały się zwykle od zwrotów „El Szadaj...” (Bóg Wszechmogący...) lub „Ha-takszit ha-ze...” (Ta ozdoba...). Szadajot są charakterystyczne dla społeczności Żydów greckich nazywanych Romanio-tami. Fundatorzy przekazywali je synagogom, zazwyczaj z okazji świąt lub w celu upamiętnienia ważnych wydarzeń życiowych. Plakietki te czasami przyszywano pojedynczo do parochetu, a czasami do pasa tkaniny, który albo mocowano poziomo do parochetu, albo zawieszano pionowo na ścianie synagogi; Amar A. 2014.

równy tych specjalizujących się w historii i kulturze Żydów, jak Muzeum Izraela w Jerozolimie²⁹ czy Muzeum Żydowskie w Nowym Jorku³⁰, jak również w instytucjach kultury niekoncentrujących się na tematyce żydowskiej, jak Brooklyn Museum w Nowym Jorku³¹ czy Narodowe w Krakowie³², a także w mniejszych kolekcjach, jak np. niewielki, ale interesujący zbiór zabytkowych judaików synagogi Sandys Row w Londynie³³.

Na koniec trzeba zasygnalizować jeszcze jedną kwestię: odnalezienie zawieszki, która najprawdopodobniej była pierwotnie przymocowana do tarczy na Torę, może wskazywać na istnienie w pobliżu miejsca kultu. W Warszawie działało wiele synagog i domów modlitwy — w wykazie sporządzonym w 1926 r. zarejestrowano ich 442³⁴. W spisie tym wymieniona została synagoga znajdująca się przy ul. Nalewki 14³⁵, czyli na tej samej działce, co badana przez archeologów kamienica przy ul. Wałowej 3, tyle że po jej przeciwnej stronie (jak wiadomo, w ówczesnej Warszawie ciągi budynków mieszkalnych rozdzielonych podwórzami zajmowały często działki położone pomiędzy dwiema równoległymi ulicami w taki sposób, że wejście do danego kompleksu kamienic można było z obu stron). Prawdopodobieństwo pochodzenia zawieszki z funkcjonującej w tej okolicy synagogi lub domu modlitwy jest zatem duże, zwłaszcza jeśli weźmiemy pod uwagę, że dane o niektórych takich miejscach mogły się nie zachować do dnia dzisiejszego. Wiele wątpliwości rozwiązałoby zapewne podjęcie kolejnych badań wykopaliskowych w obrębie dawnej kamienicy przy ul. Wałowej 3 i budynków sąsiednich, ale na taką inicjatywę trzeba będzie jeszcze poczekać.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

AP Warszawa [Archiwum Państwowe w Warszawie], ASCWM [Akta stanu cywilnego wyznania mojżeszowego w Warszawie], sygn. 72/200/0/-/72; 72/200/0/-/74.

Źródła i opracowania publikowane

Amar Ariella. 2014. *Sacrificial Donations among the Romaniot Jews*, [w:] *Jewish Art in Context: The Role and Meaning of Artifacts and Visual Images*, red. N. Feuchtwanger-Sarig, M. Irving, E. Schrijver, Leuven–Paris–Walpole, MA, s. 91–114.

Bañkowska Aleksandra, Haska Agnieszka. 2016. ...w podziemiach wymienionych domów zakopane są... *Poszukiwania Archiwum Ringelbluma*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały”, 12, s. 319–333, <https://doi.org/10.32927/ZZSiM.420>.

Bereś Witold, Burnetko Krzysztof. 2013. *Marek Edelman. Życie. Do końca*, Warszawa.

Bergman Eleonora. 2007. „Nie masz bóżnicy powszechnej”. *Synagogi i domy modlitwy w Warszawie od końca XVIII do początku XXI wieku*, Warszawa.

Brzezinski Matthew. 2013. *Armia Izaaka. Walka i opór polskich Żydów*, Kraków.

Engelking Barbara, Leociak Jacek. 2013. *Getto warszawskie. Przewodnik po nieistniejącym mieście*, Warszawa.

Fortuna-Antoszkiewicz Beata, Gawłowska Agnieszka, Łukaszewicz Jan, Rosłon-Szeryńska Edyta. 2012. *Problemy rewaloryzacji i ochrony parków historycznych w centrum miasta na przykładzie Ogrodu Krasińskich w Warszawie*, „Czasopismo techniczne”, 19. Architektura, 6-A, s. 145–166.

²⁹ <https://www.imj.org.il/en/collections/281484-0>

³⁰ <https://thejewishmuseum.org/collection/7077-torah-shield>

³¹ <https://www.brooklynmuseum.org/opencollection/objects/1003>

³² <https://zbiory.mnk.pl/pl/wyniki-wyszukiwania/katalog/433466>

³³ https://www.ourhiddenhistories.com/word/wp-content/uploads/2018/06/LM0_1737.jpg

³⁴ Bergman E. 2007, s. 130–133.

³⁵ Bergman E. 2007, s. 131.

- Freund Richard A. 2019. *The Archaeology of the Holocaust: Vilna, Rhodes, and Escape Tunnels*, Washington.
- Graber Dawid. 2015. *Mój testament*, [w:] *Dzienniki z getta warszawskiego*, oprac. K. Person, Z. Trębacz, M. Trębacz, Archiwum Ringelbluma. Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy, 23, Warszawa, s. 383–385.
- Konik Jacek. 2021. *Holokaust i archeologia na przykładzie badań wykopaliskowych w Ogrodzie Krasińskich w Warszawie*, „Studia Żydowskie. Almanach”, 11, s. 153–158, <https://doi.org/10.56583/sz.675>
- Konik Jacek. 2023. *Głosy zabitego miasta. Wstępna prezentacja rezultatów badań archeologicznych na terenie dawnego getta warszawskiego w latach 2021–2022*, Warszawa–Wrocław.
- Kuntoš Jaroslav. 2012. *Silver Judaica from the Collection of the Jewish Museum in Prague*, Prague.
- Przewodnik. 1893. *Ilustrowany przewodnik po Warszawie (wraz z treściwym opisem okolic miasta)*, Warszawa.
- Spis. 1930. *Spis nieruchomości w Warszawie z podaniem nazwiska właścicieli 1930 r.*, Warszawa.
- Szymański Józef. 2001. *Nauki pomocnicze historii*, Warszawa.

Opracowania niepublikowane

- Polak Zbigniew. 2014. „Prace archeologiczne prowadzone przez Muzeum Warszawy w latach 2013–2014 w Ogrodzie Krasińskich w Warszawie w związku z poszukiwaniami archiwum «Bundu»”. Maszynopis w Archiwum Biura Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, Warszawa.

Strony internetowe

- <https://sfi.usc.edu/> (dostęp: 05.09.2023).
- <https://www.imj.org.il/en/collections/281484-0> (dostęp 07.09.2023).
- <https://thejewishmuseum.org/collection/7077-torah-shield> (dostęp 11.09.2023).
- <https://www.brooklynmuseum.org/opencollection/objects/1003> (dostęp 12.09.2023).
- https://zbiory.mnk.pl/pl/wyniki-wyszukiwania/katalog/433466_9 (dostęp 14.09.2023).
- https://www.ourhiddenhistories.com/word/wp-content/uploads/2018/06/LM0_1737.jpg (dostęp 14.09.2023).